

PAPP ISTVÁN

Donáth Ferenc és a közvetlen demokrácia

A második világháború utolsó és a béke első éveiben világszerte komoly viták dúltak a kívánatos kormányzati formáról, pontosabban a demokrácia milyenségéről és mibenlétéről. A kortársak szinte egyöntetűen tisztában voltak azzal, hogy a nagy gazdasági világválság és a totalitárius rendszerek felemelkedése komoly kihívást jelent. A gondolkodó elmék számára az is világos volt, hogy a szociális feszültségeket mindenképpen csillapítani kell, többek között azért is, mert éppen ezek ágyazhattak meg a totális diktatúrák felemelkedésének. 1943–1944-ben olyan tekintélyes közgazdászok és politikai gondolkodók fejtették ki a kívánatos demokráciáról, a szabadság és az egyenlőség ideális arányáról szóló felfogásukat, mint Joseph Schumpeter, Friedrich A. Hayek, Karl Mannheim vagy Wilhelm Röpke.¹ Közülük először a Svájcban élő Röpkének a szociális piacgazdaságot igenlő és a népi mozgalom számos programpontjához hasonló nézetei jutottak el a korabeli Magyarországra. Nálunk csupán 1945-ben indulhattak el a demokrácia fogalmáról, s szűkebben értelmezve a Magyarországon kívánatos demokratikus berendezkedésről szóló viták, amelyek érdemben ki sem bontakozhattak.

¹ Kovács Gábor: Tervezés és/vagy demokrácia. Demokráciafelfogások a második világháború alatt és után – Nemzetközi eszmetörténeti körkép. In: RAINER M. JÁNOS–STANDEISKY ÉVA (szerk.): *A demokrácia reménye – Magyarország 1945.* Évkönyv XIII. 1956-os Intézet, Budapest, 2005. 9–28.

Manapság leginkább Bibó István nevét szokás említeni, mint aki kiemelten sokat foglalkozott a demokrácia fogalmával, az 1945 utáni politikai folyamatok és az általa ideálisnak tartott társadalmi berendezkedés viszonyával. Esetleg Horváth Barna munkássága kerül még szóba, aki Bibó egyik mesterként, és a közvetlen demokrácia gondolkörének magyar képviselőjeként kelti fel az utókor figyelmét.² Rajtuk kívül más szerzők, így például Szekfű Gyula vagy Kovács Imre is publikált a korabeli demokráciafelfogásokról szóló, sőt egyik vagy másik változat mellett érvelő írásokat, de ezek a szövegek már átmenetet jelentenek a politikai filozófia és a napi aktualitással bíró, igényes közéleti irodalom között.³ Emellett figyelmet érdemel az az 1945-ös, némi jóindulattal demokráciavitának nevezett esemény, amikor a Pázmány Péter Tudományegyetemen tartott előadás-sorozat keretében a kor vezető pártpolitikusi és néhány jeles értelmiségi fejtette ki gondolatait.⁴ Ezeknek a demokráciáról szóló írásoknak a közös jellemzője, hogy kortárs szövegek, szerzőik 1945 és 1946 folyamán osztották meg a nyilvánossággal nézeteiket. Bár szinte mindnyájan sejtették, hogy a demokrácia részét alkotó politikai szabadságjogok érvényesülését veszély fenyegeti, többé, vagy az idő múltával egyre kevésbé, de mégis reménykedtek abban, hogy ezekből a jogokból valami megőrizhető. Azzal a totális, sztálini típusú diktatúrával, amely 1949-től teljesedett ki Magyarországon, akkor még egyikük sem számolt.

Az idő múlásával egyre kevésbé foglalkoztatta a kortársakat a „lehetett volna-e másképp 1945 után” kérdése. Az itthoni nyilvánosságban ez a probléma nem kerülhetett elő, az 1956

² SZABADFALVI József: „Demokrácia és a jog”. Adalékok Horváth Barna politikaelméletéhez (1945/46) In: Uő: *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media-Debrecen U.P., Debrecen, 1999. 133–144.

³ Elsősorban Szekfű Gyula *Forradalom után* című könyvének a keleti és nyugati demokráciákat összehasonlító részeire, valamint Kovács Imre *A demokrácia útja Magyarországon* című tanulmányára gondolok.

⁴ Az eseményről és az elhangzott előadásokat összegző kötetről lásd STANDEISKY Éva: Remény és szorongás. Demokráciaelképzelések és demokráciaértelmezések. In: RAINER M. János–STANDEISKY Éva (szerk.): *A demokrácia reménye – Magyarország 1945*. Évkönyv XIII. 1956-os Intézet, Budapest, 2005. 54–77.

után berendezkedő kádári hatalom nem szeretett bibelődni az ideológiai alapú legitimáció kérdéseivel. Sőt, a konszolidáció után a marxizmus szabad értelmezését, netán a fennálló hatalmi struktúrával való összevetését kifejezetten tiltották.⁵ Ezért is számított politikai szempontból veszélyes, a határokat feszegető, sőt át is lépő vállalkozásnak Donáth Ferenc közvetlen demokráciáról szóló tanulmánya, amely mai szemmel olvasva is érdekes és izgalmas. A szöveg még erősen csonkított – magyarán a cenzúra által megvágott – formájában is azon kevés, nyilvánosan megjelent alkotások közé sorolható, amelyek a Kádár-korszak folyamán nem csupán a hivatalos ideológiát magyarázták, hanem attól eltért, ezért a magyar eszmetörténet kutatói számára is releváns volt a mondanivalójuk.

Donáth Ferenc az 1960-as évek közepén nem állhatott elő nyíltan a közvetlen demokráciáról szóló nézeteivel, különösen úgy nem, hogy az 1945-ben kezdődő politikai és társadalmi változásokat a hivatalos állásponttól erősen eltérő módon kívánta magyarázni. Ezért mondandóját egy nagyobb alkotás szövegébe ágyazva akarta a szélesebb közvélemény elé tárni. Erre az adott lehetőséget, hogy a börtönből való szabadulását követően az Országos Mezőgazdasági Könyvtár, majd a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kutatójaként agrártörténettel kezdett el foglalkozni. Esetében a személyes életút és a vizsgált történeti időszak teljes mértékben egybefonódott, hiszen az 1945-ös földreform históriáját akarta megírni.

Donáth Ferencénél csupán Nagy Imre neve kapcsolódott erősebben az 1945-ös földreformhoz, de az egykori földosztó miniszter nevét nem lehetett a nyilvános politikai térben emlegetni. Donáth mind a gyakorlati lebonyolításban vállalt szerepe, mind monográfiái, tanulmányai okán alkalmassá vált arra, hogy személyében is példázza ezeket az idöket. Hogy ez mennyire így élt a kortársak tudatában is, azt nagyon jól alátámasztja a magyar agrárpolitika egy másik, 1956 után kulcs-

⁵ A marxista ideológia és a pragmatikus reform gyakorlata között feszülő ellentmondásra rámutat RIPP Zoltán: *Az MSZMP legitimációja a Kádár-korszak kezdetén*. In: HUSZÁR TIBOR–SZABÓ JÁNOS (szerk.): *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962*. Zrinyi, Budapest, 1999. 58–62.

szerepet játszó személyiségének, Fehér Lajosnak a visszaemlékezése: „A Központban a kapuban Veres Péterrel találkoztam elsőnek. Majd mindjárt Péter Gáborral. Ő felvetette, hogy meg kellene alakítani a demokratikus rendőrséget, s ezen belül a politikai rendőrséget. És meghívott maga mellé: vegyek részt ebben a munkában. Egy órával később találkoztam Donáth Ferencsel, aki felhívott, hogy kapcsolódjak be a földreform, a földosztás előkészítő munkájába. Azt válaszoltam: előbb már szavamat adtam Péter Gábornak. S elmondtam, hogy miben. Így maradtam hát le a földosztásról...”⁶ Nem tudjuk, hogy ez valóban így történt-e, vagy csupán Fehér Lajos akarta dramatisálni vagy inkább megmagyarázni: szemben azzal, ami korábbi életútjából következett, ő miért a politikai rendőrségre, s miért nem az földosztók közé került. Jelen esetben nem is ez a fontos, hanem Donáth mint szimbólum: Nagy Imre nevének tilalmassá válásával az 1970-es, 1980-as években ő volt az a kommunista politikus, akit a rendszer alapító mítoszai között számon tartott földosztással azonosítani lehetett. Talán ez a magyarázata annak, hogy Donáth legalább korlátozott mértékben kifejtette a közvetlen demokráciáról szóló nézeteit az 1945-ös földreform szövegébe csempészve.

Donáth Ferenc, alapos levéltári kutatások után, 1964 őszén fejezte be a földreformról szóló könyve kéziratát. Ezt 1967 decemberében és 1968 januárjában két fordulóban vitatták meg a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Társadalomtudományi Intézetében. A szöveget lényegében kétévagták,⁷ és az egyértelműen a kortársaknak szóló rész nem

⁶ Fehér Lajos visszaemlékezésének kéziratosa szövegét, amelyből a kiadott változatban kimaradt Péter Gábor neve, idézi MÜLLER Rolf: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban*. Jaffa, Budapest, 2012. 95.

⁷ Azt, hogy az egységes szöveg két részre bontását ki határozta el, csupán alaposabb kutatások eredményeképpen, feltehetően a Donáth-hagyaték feltárása révén lehetne megválaszolni. Lehet, hogy a direkt cenzúra lépett életbe, de az is elképzelhető, hogy maga Donáth húzta meg a határokat, tisztában lévén azzal, hogy mi hozható nyilvánosságra és mi nem. Ezt a gyakorlatot taktikus lépésnek vagy kényszerű öncenzúrának is értelmezhetjük. A *demokratikus földreform Magyarországon* című munkában olvasható rész első alkalommal, viszonylag szűk, de a mainál mindenképpen jóval szélesebb olvasó-

jelenhetett meg az 1969-ben publikált kötetben.⁸ Elemzésem során a két szövegrészt egységként kezelem, de természetesen jelezni fogom, hogy hol történt a politikai okokból való csonkítás. Donáth Ferenc gondolatmenete olyan nagy mértékig különbözik a földreformot bemutató kötet többi szerzőjének fejtegetéseitől, hogy ez már első olvasásra nyilvánvaló.⁹ A cenzúrázott rész első, nem egészében való közzétételére 1991-ig, a teljes publikálására 1992-ig kellett várnunk.¹⁰

Donáth Ferenc kiindulópontja a következő: „Az 1945. év, különösen annak első fele, forradalmi időszak, a szónak abban az igaz értelmében, hogy a nép »önálló politikai életre ébredt«,¹¹ százezrek intéznek közügyet, milliók vesznek aktívan részt a közéletben.”¹² Ismerős lehet számunkra a gondolat, főképpen azért, mert Donáth két kiváló kortársának sokat idézett munkáiban is felbukkant hasonló megközelítés. Az egyikük Szekfű Gyula, akinek *Forradalom után* című, máig sokat vitatott monográfiáját¹³ Donáth olvasta, sőt a főszövegben kiemelten, saját véleményét igazolandó idézett az idős történésztől. Szekfű az 1945-ös változások kapcsán indokoltnak érezte a fogalom használatát és a kifejezésen az alábbiakat értette: „Előljáróban meg kell jegyeznem, hogy a »forradalom« szó ebben a munká-

közönséget megcélozva, az *Agrártörténeti Szemle* 1967. 1–2. számában (33–75.) jelent meg „Demokratikus népmozgalom a felszabaduláskor” címmel.

⁸ Donáth Ferenc életrajzi adatai. Összeállította ifj. Donáth Ferenc és Valuch Tibor. In: SZABÓ Judit–VALUCH TIBOR (szerk.) DONÁTH FERENC: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, visszaemlékezések*. MTA Közgazdasági Intézet – Századvég Kiadó, Budapest, 1992. 313.

⁹ A szöveg első fele a „Közvetlen demokrácia Magyarországon” fejezetcímet kapta. Ez az alábbi helyen olvasható: DONÁTH FERENC: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 11–56.

¹⁰ A válogatást összeállító Valuch Tibor „A közvetlen demokrácia Magyarországon” címmel osztotta meg az érdeklődő olvasókkal Donáth gondolatmenetét. Lásd DONÁTH FERENC: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, visszaemlékezések*. 149–166. – Ugyanebben a kötetben olvashatjuk az 1967 decemberében, az első kéziratvita során Donáth Ferencnek a felvetésekre adott válaszát, a 167. oldaltól a 182. oldalig bezárólag. Ezzel az egyébként nagyon tanulságos szöveggel terjedelmi okokból most nem foglalkozom.

¹¹ Kiemelések mindenütt az eredeti szövegben.

¹² DONÁTH FERENC: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947*. 7.

¹³ A mű értékeléséről legújabbán lásd HATOS PÁL: Szekfű Gyula: *Forradalom után*. *Kommentár*, 2012/4. 14–17.

ban nem marxista értelemben alkalmaztatik, hanem egyszerűen mint az »evolutio« ellentéte – miután az evolutio, a békés fejlődés végképp elakadt, kellett jönnie a hirtelen, gyors változásnak, mely nem feltétlenül véresen, barrikádokon keresztül folyik, de nézetem szerint az átalakulásnak az előzményektől megszabott gyorsított és szaggatott ütemében ma is megnyilatkozik.”¹⁴ Egy másik, Donáthhoz mind életkorában, mind személyiségében, s mind politikai nézeteiben sokkal közelebb álló kortárs gondolkodó, Bibó István 1945 végén így vélekedett a *Valóság* hasábjain: „Ma mögöttünk van 1944 álforradalma és 1945 félforradalma. 1945-ben a szükséges nagy változásból egy s más lezajlott.”¹⁵

A forradalom viszonyítási pontja Donáthnál ugyanaz, mint Szekfűnél és Bibónál: a két világháború közötti magyar politikai rendszer és társadalmi struktúra 1944/1945-ben felbomlott, megszűnt, szétporladt, és valami radikálisan új kezdődött. Hármuk közül Szekfű tartja legtartósabbnak és legmélyebbnek ezeket a változásokat, míg Donáth és Bibó a kedvező indulást követően visszaesést, elakadást állapít meg. Donáth szerint a forradalom ereje hamar megtört, s 1947-ről szólva határozottan hanyatlásról beszél: „Hová lett utóbb a lelkesedésük, s mi lett az első időszak országépítő nagy nemzeti pátoszából, amelynek igézete alá került a demokráciával szemben oly bizalmatlan magyar értelmiség színe-java is? A lelkesedést elkeseredettség, a hitet kiábrándultság, düh vagy közöny váltja fel.”¹⁶ Ez az értelmezés, amely keretezi a Donáth által vizsgált 1945 és 1947 közötti éveket, ugyancsak mélyen gyökerezik a magyar történelemszemléletben és nemzetfelfogásban. Hiszen nem másról van itt szó, mint az elsikkadt, elhamvadt, élesebb fogalmazással élve elárult forradalom lehetőségéről, amelyet Kemény Zsigmondtól kezdve Jászi Oszkárón át Szabó Dezsőig bezárólag oly sokan megfogalmaztak 1848–1849, 1918–1919 vagy ma-

¹⁴ SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*. Hasonmás kiadás. Gondolat, Budapest, 1983. 8–9.

¹⁵ BIBÓ István: A magyar demokrácia válsága In: *Uó: Válogatott tanulmányok 1945–1949*. Magvető, Budapest, 1986. 51.

¹⁶ DONÁTH Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, visszaemlékezések*. 155.

napság nem egy esetben 1989–1990 kapcsán is. Bár Donáth esetében nem tudom szövegszerűen bizonyítani, de mégsem tűnik alaptalan feltételezésnek, hogy nála egy öntudatlan Szabó Dezső-hatás felszínre bukkanásának lehetünk tanúi.¹⁷ Hiszen mint a Márciusi Front egykori meghatározó alakja, mint a népi mozgalom felé igen nyitott, és több tagjával baráti viszonyt ápoló kommunista, ő is ahhoz a nemzedékhez tartozott, amelynek szemét az 1930-as évek első felében bizony Szabó Dezső regényei, tanulmányai, pamfletjei nyitogatták.

Mi történt a reményteljes indulás és a lehangoló bukás között? Donáth Ferenc erre a kérdésre kereste a választ, és a közvetlen magyarázatban saját koráig, a hatvanas évekig érvényes következtetéseket vont le. Azt is mondhatnánk, hogy számára a földreform bemutatása, a konkrét történések nem is annyira fontosak, néha csupán bizonyítékként, illusztrációként szolgálnak. Ugyanakkor mégis lényeges Donáth számára a legkisebb faluban működő földosztó bizottság is, mivel a történeti fejlődés általa vizionált vonalába illeszkedik. Éppen ezért munkája során szakított a hagyományos politikatörténeti tárgyalásmóddal. Donáth szemében nem elsősorban a különböző hatalmi alkuk, az eltérő földbirtok-koncepciók csatája, a politikai pártok alkudozása, a remélt haszon a lényegesek, hanem maga a népmozgalom. Ez a nézőpont már önmagában szakítást jelentett a kommunista eredetmítoszokkal. Hiszen az MKP álláspontja – és később az MDP és az MSZMP által is töretlenül vallott értelmezés – az volt, hogy a földreformot felül döntötték el, a párt vezetése határozott a magyar nép és a „földesúri reakció” között zajló „ezeréves perben”. Többek között ez igazolta a Horthy-rendszerrel való radikális és megkérdőjelezhetetlen szakítást. Ezért is tartották nagyon fontosnak, hogy Nagy Imrét mint „földosztó minisztert” népszerűsítsék. Igaz, Nagy esetében ennek jóval több alapja volt, mint a más vezetők neve mellé társított eposzi jelzőknek, sőt nimbusza túlélte az 1948/49-es politikai fordulatot is, vagyis nem véletlenül rögzült a lelkek-

¹⁷ Szabó Dezső eszmevilágáról, benne az elsikkasztott forradalom szerepéről lásd GYURGYÁK János: *Magyar fajvédők*. Osiris, Budapest, 2012. 51–72.

ben.¹⁸ Akár gondolt Nagy Imre személyére, akár nem, Donáth már könyve szerkezetének kialakításánál eltért az események, konkrétan a földreform korábban általa is vallott értelmezésétől. Immár nem a régi paraszti követelések jogos kielégítéséről volt csupán szó, hanem valami egészen másról.

Donáth Ferenc nem 1945 tavaszára, a szimbolikusan Ópusztaszerre időzített földosztástól, netán a 600/1945. számú kormányrendelet megjelenésétől számítja a „forradalmat”, hanem sokkal korábról, 1944 októberétől. „Mire napvilágot lát a reform, az ország felszabadult részein kibontakozó *népmozgalom* fogadja... Üzemi bizottságok, nemzeti bizottságok, termelési bizottságok és még más, az új élet kialakításán munkálkodó bizottságok, korábban tisztséget nem viselő tízezrek intéztek közügyeket... Mint az erősödő népmozgalom új állomásai, ebbe az áramkörbe kapcsolódnak be a földigénylő bizottságok is.”¹⁹ Nem kell túlságosan erőlködnünk, hogy belássuk a szerző által kínált párhuzamot: 1956-ban is ugyanez a folyamat játszódott le, akkor is tanácsok és bizottságok vették át a szétesett államhatalom helyét. Veszélyes gondolatmenetet fogalmazott meg Donáth, hiszen nem is olyan burkoltan azt vetette fel, hogy az 1944 őszén indult biztató folyamatok, a két évvel későbbi megakadás után, 1956-ban éledtek újjá.

Miért fontos ez a népmozgalom a szerző szerint? Donáth nem hagy kétséget afelől, hogy nem csupán a háborús újjáépítés elindítása, a közigazgatás újjászervezése, a közrend biztosítása, az élelmiszer-ellátás megszervezése, majd csúcspontként a földreform lebonyolítása a lényeg, hanem mindezek együttesen. Ez az időszak egy új politikai modell megteremtésének a lehetőségét villantja fel Donáth Ferenc értelmezésében: „A népi szervek tevékenységének kora a *közvetlen demokrácia időszaka* is Magyarországon.”²⁰ Miben különbözik ez a nézet a hagyományos demokráciafelfogásoktól? Elsősorban abban, hogy a közügyek intézését, a hatalom gyakorlását nem a választott

¹⁸ RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz 1896–1953*. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 266–267.

¹⁹ DONÁTH Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947*. 8.

²⁰ Uo. 8.

szervek, vagyis a parlament és az annak felelős kormány által gyakorolja a nép, hanem rendkívül decentralizált formában. Ebben az esetben a népszuverenitás legtágabban érvényesülő felfogásáról van szó, amely a klasszikus populista eszmékör egyik legfontosabb sajátossága. Nevezhetjük mindezt részvételi demokráciának is, a lényeg, hogy az állam polgárai igen gyakran – akár népszavazásokkal, akár különböző hatalmi testületekben való jelenlétükkel – hallatják a hangjukat. Vajon milyen forrásból táplálkoznak Donáth Ferencnek ezek a nézetei? Amelyek egyébiránt olyan radikálisak voltak, hogy Donáth bizonyos esetekben úgy ábrázolja 1944 őszét, hogy „a falvak az uratlanság boldog állapotában éltek”.²¹ Ez a félmondat szinte az anarchikus hagyományokat idézi, de mégsem kell Mihail Bakunyinig visszamennünk, ha az eszmei elődöket keressük. Egy párhuzam erejéig utalhatunk Trockij 1937-ben napvilágot látott könyvére, *Az elárult forradalom*-ra, amely szintén az elburokratizálódó hatalmi szervezetben látta a népi törekvések valóra nem válásának okát. Nem tudni, hogy Donáth ismerte-e ezt a munkát, esetleg olvasott-e róla szóló ismertetéseket, recenziókat,²² de sokkal valószínűbbnek tartom, hogy az általa jól ismert népi írók hatásáról lehet szó. A népiek, lényegében a Horthy-korszakban tartott választások tapasztalataiból kiindulva, mélységes bizalmatlansággal viseltettek a polgári parlamentarizmussal szemben. Akár Veres Péternél, akár Erdei Ferencnél (akikkel különösen jóban volt Donáth), szép számmal lehet a közvetett vagy képviseleti demokrácia iránti fenntartásokat kifejező állításokat találni. Ezeket a kritikai megállapításokat a hazai kommunista mozgalom velük rokonszenvező képviselői, így Donáth Ferenc is beilleszthették a saját eszméik közé, mert elégséges érvanyagot szolgáltatottak a közvetlen demokrácia igazolásához.

²¹ Uo. 15.

²² Így például a Jászi Oszkárnak a *Századunk* hasábjain közétett magvas kritikáját. Lásd JÁSZI Oszkár: „Az elárult forradalom.” Trockij vádirata Sztálin ellen. In: Uő: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Századvég Füzetek 1. Héttorony, Budapest, 1989. 170–182.

Donáth Ferenc értelmezésében az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944. december 22-én történt megalakulása jelentette az első töréspontot. Hiszen ezzel felállt az a központi hatalom, amely a front lassú előrehaladásával párhuzamosan megkezdte a közigazgatás kiépítését, és így szükségszerűen ellentétbe került a népi bizottságokkal, tanácsokkal, szervekkel.²³ Ezt rendkívül kedvezőtlen lépésnek látta Donáth, sőt egyenesen minden későbbi baj origójának. „Az új kormányzat nem támogatta ezt a népmozgalmat – írta a szerző –, nem is gondolt arra, hogy az új államhatalom és a dolgozó társadalom közötti viszonyt olyan demokratikus alapon építse ki, amely éles szakítást jelentett volna a központi végrehajtó hatalom uralmi helyzetével. Ellenkezőleg. Első rendelkezése a közigazgatás ideiglenes rendezéséről... a régi, reakciós államszervezetet restaurálja.”²⁴ Ezzel a felvetéssel nem csupán az a gond, hogy nem vet számot azzal, hogy a háborús viszonyok közepette lehetett volna-e másképp a magyar állam működését újraindítani, vagyis nem néz szembe a hatékonyság nem feltétlenül mellékes kérdésével, hanem erősen korlátozó jellegű is. Donáth Ferenc, miközben egyik oldalról tágra nyitja a demokrácia kapuit a hatalom gyakorlásából 1945 előtt kirekesztett paraszti és munkás milliók előtt, ugyanakkor bezárja mindazok előtt, akiket a „rég, reakciós” világhoz sorol. Vagyis szinte abban a pillanatban szűkíti, korlátozza a demokrácia közvetlenségét, ahogyan megfogalmazza annak igényét.

²³ Az egykori népi szervek és az Ideiglenes Nemzeti Kormány viszonyáról lásd KOROM Mihály: *A népi bizottságok és a közigazgatás Magyarországon 1944–1945*. Kossuth Könyvkiadó, 1984. 180–187. – A szerző nem hivatkozott Donáth Ferenc közvetlen demokráciáról szóló nézeteire, sőt vele ellentétben kifejezetten az antifasiszta koalíció által támasztott követelménynek tartotta a régi közigazgatási rendszer helyreállítását. Korom szerint ezzel a Németország elleni fegyveres harcot segítették elő. Az 1945 és 1948 közötti időszakot pedig így jellemezte: „A népi demokrácia ebben az első fejlődési szakaszában a parlamentáris keretek mellett a népi bizottságokkal igényelte, és biztosította is a dolgozó népek a hatalom gyakorlásában való közvetlen részvételét (kiemelés az eredetiben. – P. I.), és megvalósította ekként a közvetlen demokráciát.” (KOROM Mihály: *A népi bizottságok és a közigazgatás Magyarországon 1944–1945*. 187.)

²⁴ DONÁTH Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947*. 24.

Hogyan lehet, fel lehet-e egyáltalán oldani ezt a nyilvánvaló ellentmondást? Donáth számára igen, de csak oly módon, ha a rendkívül tág demokratikus jelzöt, amely elvileg mindenkit befogad, szűkíti. Ezt a következő, igen veszélyes, az egész közvetlendemokrácia-konceptió leggyengébb pontjának számítató módon tette meg: „A népi szervek: a nemzeti bizottság, a termelési bizottság *demokratikus és forradalmi hatalomként* jártak el ilyen esetekben. Nem riadtak vissza az erőszaktól. Nemcsak demokraták voltak, akik számára a legszegényebb s a legnagyobb dolgozó réteg és a nemzet érdeke egybeesett, de forradalmi eréllyel jártak el, és nem rágták a paragrafust, ha ezeket az érdekeket látták veszélyeztetve.”²⁵ Ez volt az a pont, az erőszak elfogadásának kérdése, ahol Donáth letért a népi mozgalom útjáról, és így szembekerült az általa nagyon tisztelt Bibó István álláspontjával is. Bibó ugyanis az 1945-ös politikai patthelyzetet feloldani kívánó „elhatárolt forradalom” formulájával megkülönböztette azokat a területeket, ahol radikális reform, és azokat, ahol konszolidáció kell. Éppen a politikai rendőrség működése, a népbírósi eljárások ellentmondásossága és az internálás körüli zavarok miatt foglalt úgy állást, hogy a közrend terén szigorú konszolidáció szükséges.²⁶ Ebbe a megközelítésbe a Donáth által, ha nem is kívánatosnak tartott, de mindenképpen tolerált forradalmi erőszak semmiképpen sem fért bele.

Ugyanakkor Donáth érvei nem csupán a kommunista mozgalom történetét vizsgálók számára érdekesek, amikor a jog társadalmi elfogadottságáról, szerepéről értekeznek. Ezen a ponton megint nagyon közel kerül a bibói, sőt tágabban értelmezve a népiek azon felfogásához, hogy a hatalmi és politikai rendszernek akkor lehet valódi stabilitása, akkor szilárdulhat meg, ha széles körű azonosulás, elfogadás kíséri. Nyilvánvalóan sohasem lehet ez az elfogadás teljes, de a jog akkor tud normává szilárdulni, ha képes erős társadalmi elfogadottságot biztosítani. Ez a gondolat azonban már igen messze vezetne, ugyanakkor

²⁵ Uo. 30.

²⁶ Bibó István: A magyar demokrácia válsága. In: Uő: *Válogatott tanulmányok 1945–1949*. Magvető, Budapest, 1986. 55–57.

éppen annak bizonyítéka, hogy Donáth Ferenc igenis rátapintott a magyar történelem olyan alapproblémáira, amelyek napjainkig megoldatlanok.

Természetesen az eddig bemutatott szövegrészben is bőven akadtak, úgymond, politikailag problémás elemek, de fő gond abból támadt, hogy Donáth Ferenc a magyar kommunista mozgalomra vetítette ki állításait. Szerinte a népi szervek és a központi hatalom konfliktusát nem lehet leírni a kommunisták kontra többi párt, vagy egyszerűen kommunisták versus reakciók ellentéppárral. A törésvonal ennél mélyebb és szer-teágazóbb, sőt egyes pártokon belül húzódik. Nyíltan fogalmazva: *„A koalíció jobb- és baloldala között tehát harc folyik, de a népi szervek hatalmi funkcióinak megszüntetése, azaz állami berendezésünk egyik alapvető kérdésében nincs vita közöttük.”*²⁷ Itt fogyott el 1969-ben a hatalom türelme, az ezután elemzett szövegrészt már csupán a rendszerváltást követően adták ki. Hiszen egyértelművé vált, hogy Donáth Ferenc nem állítja meg gondolatmenetét 1947-nél, hanem továbbszövi azt, és levonja mindazokat a logikus következtetéseket, amelyek immár közvetlenül érintették az 1950-es, 1960-as évek magyar kommunista pártelitjét is.

Donáth Ferenc szerint a Magyar Kommunista Párt vezetői komoly és helyrehozhatatlan hibát követtek el azzal, hogy nem az alulról szerveződő népmozgalom erejére támaszkodtak, hanem a központi államhatalom pozícióit foglalták el, és ennek birtokában hajtották végre a fordulatot.²⁸ Ez a stratégia ellentétben áll az eredeti marxi tanokkal – döbbent rá a szerző, mint már oly sokan korábban a kommunista mozgalom történetében. Ezt a döntést Donáth nem annyira elméleti eltévelyedésnek, mint inkább a magyar kommunisták két szárnya,

²⁷ DONÁTH Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947*. 49.

²⁸ 1945–1946-ban a Magyar Kommunista Párt nem egy esetben kezdeményezett erőszakba is torkolló tüntetéseket, hogy keresztülvigye akaratát. Ezeket erős eufemizmussal „forradalmi akcióknak” nevezték. A demonstrációk azonban a központi hatalmi törekvéseket erősítették, még akkor is, ha olyan, helyben népszerű követelésekhez párosultak, mint a földreform során korábban kiosztott parcellák megtartása. Így ezeket az eseményeket joggal nem tekintette Donáth a közvetlen demokrácia megnyilvánulásainak.

csoportja közötti alapvető felfogásbeli különbségnek állítja be. Itt megint előtérbe kerül a Márciusi Front kereteiben gondolkodó egykori fiatal értelmiségi, aki hitt abban, hogy a magyar kommunista mozgalom képes lehet egy hazai földön sarjadt népmozgalom élére állni. „Így válhatta volna valóra a két világháború között az illegális mozgalomban felnőtt kommunista nemzedéket lelkesítő célt: a magyar dolgozók nagy többségének és a marxizmusnak az összeforrását.”²⁹

Alapvető és ki nem beszélt konfliktusra mutatott rá Donáth, amelynek mélyebb feldolgozásával még adós a magyar történettudomány is: volt-e érdemi, stratégiai különbség a kommunista párton belüli hazaiak és moszkoviták között, s ha igen, miben ragadható meg az eltérés. Anélkül, hogy szerteágazóbb elemzésre vállalkoznék, úgy vélem, Donáth Ferenc tanulmánya felvetett néhány olyan szempontot, amely közelebb vihet minket az előbbi kérdés megválaszolásához. Ha elfogadjuk eddigi érvelését, abból az következik, hogy az MKP-n belül valóban létezett egy olyan irányzat, amely lehetségesnek tartotta valamiféle nemzeti/népi marxizmus kiépítését, s akkor ez megmagyarázhat bizonyos konfliktusokat. Feltevésem szerint ezek a politikusok rokonszenveztek a népi szervek tevékenységével, a földosztással, a népi kollégiumi mozgalommal, s hittek abban, hogy a függetlenségi gondolatkör egyes elemeit integrálni lehet a kommunista eszmevilágba. Nagyobb távolságot tartottak volna Moszkvától, és szorosabban kötődtek volna más „népi demokráciákhoz”, elsősorban Jugoszláviához. Az előbb felsorolt elemek Donáth Ferencnél és a hozzá hasonló politikai szocializáción átment társainál jelen voltak, mentalitásuk fontos részét képezték.

Donáth azonban nem állt meg azon a ponton, hogy hibás volt a népi szervek elsorvasztása, s emiatt a kommunisták számára is káros folyamatok indultak el, hiszen ez az értelmezés akár egy kádárista párt narratívába is beilleszthető lett volna. A Rákosi-korszak torzulása, a helyes útról való letérés több módon is kimutatható volt, s ehhez akár egy újabb érvet

²⁹ DONÁTH Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, visszaemlékezések*. 152.

is szállíthatott volna Donáth. Neki azonban nem ez volt a célja, mivel határozottan szembeszállt azzal az uralkodó legitimitációs sablonnal, amely szerint csak 1948-ban tértek le az addig helyes útról, most csupán vissza kell térni oda. Kádár János ezzel az értelmezéssel kívánta biztosítani a kommunista-szocialista rendszer építésének folytonosságát, de egyben a Rákosi-féle gyakorlattól való különbségét is.³⁰ Donáth ebből az értelmezésből a folytonosságot nem tagadta, csak éppen egészében tévütnak minősítette az 1945 óta eltelt időszakot: „Az utolsó két évtized minden valódi nagy problémája gyökerét ide ereszti, politikai, gazdasági és szellemi életünk felbukkanó válságai végső soron ezzel a kérdéssel függnek össze: *mi az oka annak, hogy a magyar demokrácia fejlődéséből nem az jött ki, amit a munkások és parasztok akartak?*”³¹

Ezzel gyakorlatilag a hivatalosan Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányának nevezett végrehajtó hatalom jogosságát vonta kétségbe, hiszen azt állította, hogy nem azoknak a céljait valósította meg, akiknek a nevében beszél. A közvetlen demokrácia háttérbe szorításával sikkadtak el a célok, vélte Donáth, ráadásul az önkény és az állandósított tömeges erőszak ugyancsak szemben állt a nép érdekeivel. Ezzel tagadta azt a formulát, mely szerint Rákosi Mátyás ugyan személyi kultuszt épített ki, törvénysértésekre került sor, de azért a szocializmus épült. Donáth szerint nem a személyi hatalom elfajulása, ennek tünetei a fontosak, hanem az a hatalmi struktúra, amely mindezt lehetővé tette és teszi.³² Továbbszöve a gondolatot, ő is ugyanarra a megállapításra jutott, amelyet néhány évvel korábban fejtett

³⁰ RAINER M. János: A történelemmé vált Kádár-korszak. In: Uő: Ötvenhat után. 1956-os Intézet, Budapest, 2003. 17–20.

³¹ DONÁTH Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, visszaemlékezések.* 156.

³² Donáth Ferenc megállapítása egybeesik a legfrissebb kutatási eredményekkel. Ezek szerint a Kádár-korszakban a politikai rendszer struktúrája érdemben nem változott, lényegében megmaradt a totalitárius eszköztár, amelyet a politikai vezetés bármikor érvényesíthetett volna. (RAINER M. János: Magyarország a Szovjetunió árnyékában 1944–1989. In: Uő: *Bevezetés a kádárizmusba.* 1956-os Intézet–L'Harmattan, Budapest, 2011. 21.

ki nevezetes kortársa, Milovan Đilas³³ *Az új osztály* című, 1957-es könyvében: „Mihelyt ugyanis az átalakulás véghezvitele, a szocialista építés többé nem a tömegek ügye, hanem csupán a munkásosztály egy részéből, a hivatásos forradalmárokból és a társadalom más rétegeiből is kikerülő pártfunkcionáriusok és állami tisztviselők feladata, amelyet gyakran a dolgozókkal szemben is képviselniük kell – felmerül a társadalmi szükséglete egy külön vezető réteg kialakulásának.”³⁴ Donáth Ferenc azonban más habitust képviselt, más életutat járt be, mint a korai titói rendszer vezető ideológusa. Egyrészt más alapokról indult, sohasem került be a legszűkebb pártelitbe (leszámítva a forradalom röpke pillanatait), és elemzését sem jelentette meg nyilvánosan, nem hogy Nyugat-Európában, de még a „második nyilvánosságban” sem. Nem tudjuk, hogy Donáth olvasta-e Đilasnak az itthon zárt kör számára kiadott analizisét, akár el is érhetette ismerősein, barátain keresztül, de tőle függetlenül, saját belső meggyőződéséhez ragaszkodva is juthatott ugyanazokra a felismerésekre.

Donáth elemzését kortársainak, az 1960-as évek közepén-második felében élő, nyilvánvalóan a korabeli reform iránt elkötelezett politikusoknak, értelmiségieknek szóló üzenettel zárta. Maga a földreform történetét bemutató könyv is szervesen illeszkedett a korabeli politikai-gazdasági reform gondolatához, így aligha véletlen, hogy az új gazdasági mechanizmus megindulását követő évben látott napvilágot. A szerző, mint az új gondolatokhoz, elméleti modellekhez vonzódó, az állam szerepvállalása iránt burkolt kritikával élő agrárvilág³⁵ részese, az alábbiakban summázta a jövőnek szóló mondandóját: „Annyit bizonyosan lehet mondani, hogy mindenekelőtt felül kellene

³³ Jelentőségéről legújabban lásd KONOK Péter: *Az új osztály osztályárulója. 100 éve született Milovan Gyilas.* *Egyenlítő*, 2011/7–8. 47–49.

³⁴ DONÁTH Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, vizsgálataink.* 160.

³⁵ A korabeli agrár- és szövetkezeti világnak a Kádár-rendszerben játszott szerepéről lásd BEREND T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988. és VARGA Zsuzsanna: *Erdei Ferenc és az agrárlobbi.* In: Sipos Levente (szerk.): *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században.* Napvilág, Budapest, 2010. 223–247.

vizsgálni azokat a jórészt a személyi uralom idején kialakított társadalmi-termelési viszonyokat, amelyek fékezik, sőt akadályozzák a dolgozók cselekvő részvételét a közösség ügyeinek intézésében. Ezzel a revízióval egyidejűleg kellene számba venni azt, hogy a politika milyen pontokon közeledjék a dolgozó tömegek felfogásához.”³⁶ Donáth Ferenc a korabeli reformgondolat legkritikusabb pontjára tapintott rá: a politikai hatalom szerkezetének megváltoztatása nélkül lényegében a gazdaság bármilyen, ésszerűnek tűnő átalakítása is csupán kísérlet, amely törvénytörően bukásra van ítélve.

Donáth Ferenc közvetlen demokráciáról vallott nézetei szervesen illeszkednek mind a magyar politikai gondolkodás, mind a kommunista-szocialista eszme világtörténetének hagyományába. Fontos, vitára, gondolkodásra serkentő örökség, amely azonban szinte mindmáig rejtve maradt. A szövegnek éppen az a része nem került nyilvánosságra, amely igazán sokat adhatott volna a kortársaknak, az asztalfiókban lapulva viszont elvesztette az esélyét, hogy ha később is, de befolyásolja a Kádárrendszer ellenzékének formálódását.

³⁶ DONÁTH Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, visszaemlékezések*. 166.